HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

136:4 • 2016

Den svenska lärarkåren och skolan i Nazi-Tyskland och Sovjetunionen

PÄR FROHNERT* *Stockholms universitet*

Per Höjeberg, *Utmaningarna mot demokratins skola: Den svenska lärarkåren, nazismen och sovjetkommunismen 1933–1945*, Studia historica Lundensia 22 (Lund: Historiska institutionen, Lunds universitet 2016). 232 s.

Ett viktigt och omstritt ämne

Hur det svenska samhället förhöll sig till Nazityskland har länge varit föremål för debatt och forskning; efterhand också reaktionerna mot kommunismen. Per Höjeberg tar sig sålunda an ett viktigt ämne om hur lärarna med sin förankring i demokratiska ideal reagerade på de utmaningar som kom från de totalitära ideologierna, framför allt på skolområdet i Nazi-Tyskland och i Sovjetunionen. Lärarorganisationernas tidningar utgör huvudmaterialet.[1] Höjeberg fann i sin licentiatsavhandling från 2011, som behandlade nazismen, att lärarkåren tog tydligt avstånd från utvecklingen i Tyskland under 1933, men att folkskollärarna var mer engagerade än läroverkslärarna.[2]

Innehåll

I kapitel 1 formuleras problemet och frågorna: 1) Hur såg argumentationsstrategierna och huvudargumenten ut? 2) Skedde det förändringar? 3) Fanns det skillnader i bemötandet av nazismen och kommunismen? 4) Hur påverkade utmaningarna kårens identitet och ideal? Här anges analysbegreppen: utopi, dystopi, modernitet, nyhumanism, medborgarfostran och reformpedagogik. Verktygen presenteras i kapitel 2. Per Höjeberg väljer här att byta ut det vagare begreppet identitet mot identifikation med fokus mot kommunikation och aktörens aktivitet. Han använder kognitiv dissonans för att

* Docent i historia; fakultetsopponent

1. Sveriges allmänna folkskollärarförening (SAF) utgav *Svensk läraretidning*; Sveriges folkskollärarinneförbund: *Lärarinneförbundet*; Sveriges folkskollärarförbund (för män): *Folkskollärarnas tidning*; Läroverkslärarnas riksförbund: *Tidning för Sveriges läroverk*.

2. ”Utmanad av ondskan: Den svenska lärarkåren och nazismen 1933–1945” (Lunds universitet och Malmö högskola).

fånga aktörernas konfrontation med en verklighet som skilde sig från förförståelsen av Nazi-Tyskland och Sovjetunionen. För idéanalysen utnyttjas Stephen Toulmins modell för att nysta upp dialogen mellan avsändare och en tänkt mottagare. Höjeberg konstaterar att få yrkesgruppers reaktioner på nazismen och kommunismen har utforskats. En studie av tullanställda visar att de lägre tjänstemännen var kritiska mot båda ideologierna.[3] Vi vet att kyrkomän, akademiker och militärer länge upprätthöll förbindelser med Tyskland under kriget. Forskningen har visat att svenska och västerländska sovjetresenärer ofta var positiva, bland dem reformpedagogen John Dewey, en viktig inspiratör för svensk skola.

I kapitel 3 behandlas professionell identitet. Utan en gemensam lärarutbildning var läroverkslärarnas identitet svagare än folkskollärarnas. Alla lärargrupper hade en hög facklig organisationsgrad. Höjeberg kopplar modernitetstanken till folkskollärarna. Identiteten var uppbyggd på några centrala element: Nyhumanism och medborgarfostran. Det var bildningsideal med rötter från 1800-talet. Det förra pläderade för karaktärsdaning via klassiska språk, det senare för realbildning; båda existerade parallellt. Vid 1800-talets slut fick nyhumanismen en mer konservativ prägel, vilket föranledde kritikerna att förespråka medborgarfostran. Kraven mynnade bland annat ut i reformpedagogiken med en ny syn på lärande; genomslaget blev stort i Tyskland och Sverige, och även i Sovjetunionen. Fredsfrågan var viktig, särskilt för folkskollärarinnorna.

Mötet med nazismen och kommunismen följer i kapitel 4 och 5. I SAF:s medlemstidning var bevakningen av Tyskland hela tiden omfattande, men begränsad för Sovjetunionen. *Lärarinneförbundet* uppvisar samma mönster för Sovjetunionen, men gav före 1940 litet utrymme åt tyska förhållanden. *Folkskollärarnas tidning* uppvisar en ojämn bevakning, men efter 1941 skrev man mycket om Tyskland, medan Sovjetunionen försvinner. Höjeberg finner ett grundmönster i argumentationen: den tyska skolan förändras negativt, vilket vi lärare tar avstånd från, och stödargumentet är att vår skola hyser vissa grundvärderingar. Lärarorganisationerna bröt redan 1933 förbindelserna med Skol-Tyskland.

Till resultaten hör språkförskjutningen i *Svensk lärartidning* och *Lärarinneförbundet* med referenser till patos och etos. Nyhumanismen blev viktigare medan medborgarfostran och modernitet fick mindre plats. Från 1939 utmanades neutralitetsidén och nu betonades en nordisk frihetstradition. Den verkliga brytpunkten kom våren 1942 med repressionen mot Norges lärare. Alla lärarorganisationer tog avstånd; sist de manliga folkskollärarna och läroverkslärarna. Därmed bröt man med regeringens neutralitets-

3. Jan Berggren, *Världskrig, kommunism och nazism i själva verket: Aktörer, åsikter och aktioner inom statlig förvaltning under andra världskriget: Exempel Tullverket* (Stockholm 2005).

påbud. Under 1945 kvarstod skillnaderna mellan förbunden. I kapitel 4 visas att lärarnas, särskilt läroverkens, deltagande i nationella organisationer var betydelsefullt. Kapitel 5 behandlar utmaningen från kommunismen. Viss information fanns i dagspressen, men kontakterna med Sovjetunionen var få och besöken hårt styrda. Fram till 1936 förekom viss rapportering och resenärerna bekräftade oftast sin förförståelse om en positiv utveckling, inte minst med reformpedagogiken. Kognitiv dissonans dämpades med argumentet att det nu var bättre än under tsartiden. Bilden blev dock mer negativ och från 1937 upphörde bevakningen.

Kapitel 6 ägnas åt en komparation. Här tillkommer ungdomsorganisationernas roll där bilden av Tyskland var starkt negativ, men positiv till ryska pionjärer. Tidningarna fördömde skarpt ockupationspolitiken i Norge, men var tysta om Sovjetunionens politik. I slutkapitlet lyfter Höjeberg fram att de skilda reaktionerna kan förklaras av att Tyskland sågs som ett välkänt grannland där nazismen dömdes ut som en dystopi, medan den sovjetiska utvecklingen uppfattades som en utopi. Utvecklingen gjorde att lärarna stärktes i sina demokratiska ideal. Han menar att linjen kan dras fram till värdegrundsbegreppet i 1994 års läroplan.

Granskning och diskussion

Höjebergs utgångspunkter, frågor och verktyg fungerar bra. Analysens ”nyckelbegrepp” är väl valda. Även Toulmins modell tjänar sitt syfte. Ett litet frågetecken är Höjebergs beteckning på modellen som ”hermeneutisk” (s. 23). Enligt min mening krävs i så fall någon form av återkoppling till uttolkaren och/eller anknytning till den hermeneutiska spiralen. Den genomförda idéanalysen är snarare av samhällsvetenskaplig art. Jag ställer mig också frågande till Höjebergs anspråk på att det skulle vara möjligt att ”vetenskapligt pröva och kritisera” en ideologis idémässiga kärna (s. 26). Höjeberg har här vänt på en central punkt hos Herbert Tingsten där han hävdade att ideologins kärna inte var tillgänglig för denna prövning, men att den i stället kunde appliceras på verklighetsomdömena.[4] Retorikbegreppen patos och etos hade behövt förklaras: referenser till åhörarens känslor respektive till förtroendet för talaren.

Höjebergs hantering av forskningsläget ställer jag mig ibland kritisk till. För avhandlingens specifika ämne finns inte mycket att tillgå. Då bör man överväga ett vidare fokus för att ändå kunna dra nytta av tidigare forskning. Tidsskäl kan alltid åberopas mot ytterligare litteraturstudier, men mervärdet kan vara så betydande att arbetet lönar sig. Delar av den litteratur som jag här tar upp är omnämnd av Höjeberg. Det gäller en bok av Gunnar Richard-

4. Herbert Tingsten, *Idékritik* (Stockholm 1941) s. 151–153.

son från 2003, som trots ett kapitel just om den svenska bilden av nazitysk skola och uppfostran inte använts.[5] Richardson tar upp några samtida texter som både hade stärkt och komplicerat Höjebergs framställning. I Berggrens bok om tullen påvisas en spänning mellan ledningen och facken rörande attityderna mot nazism och kommunism. Samma fråga hade varit relevant rörande lärarna i relation till rektorer och till Skolöverstyrelsen. Den senare aspekten har Höjeberg dock valt bort (s. 132). En yttre förutsättning för skolverksamheten som hade kunnat ge en djupare förståelse är läromedlen. Här hade han kunnat åberopa Herbert Tingstens *Gud och fosterlandet: Studier i hundra års skolpropaganda* från 1969 som visar att några av de mest använda böckerna var fyllda av den nationalistiska frihetshistoria som Höjeberg finner i lärartidningarna. Tingsten visar också på författare som uttryckte sig positivt om diktaturernas Tyskland och Italien. De här resultaten om läroböckerna hade kunnat öppna för en diskussion om det förelåg spänningar mellan lärarfacken och skolverkligheten rörande totalitära ideologier. Beträffande västerländska och svenska sovjetresenärer så utnyttjar Höjeberg både svensk och internationell forskning. För kontakter med Tyskland tas viss svensk forskning in.[6] Gissningsvis finns internationell forskning om lärarkårerna i till exempel England och det övriga Norden som hade kunnat berika diskussionen.

En annan synpunkt rör Höjebergs hantering av de historiska kontexterna. Så får läsaren veta att svenska lärare var välunderrättade om utvecklingen i Tyskland. För Sovjetunionen tecknas skolkontexten – men inte den tyska, där det ju är välbekant att det fanns djupa politiska konflikter. Men viktigare är den svenska skolkontexten. Med tanke på att lärarorganisationerna ställde in kontakterna med Tyskland blir läsaren nyfiken på innebörden – bröt också Skolöverstyrelsen kontakterna med de tyska myndigheterna? Avbröts skolbarnsutbytet? Vad gäller Skolöverstyrelsen så har jag enbart stött på en uppgift om skolbarnsutbytet hos Åke Thulstrup, som utförligt behandlar ämnet.[7] Thulstrups bok står med i Höjebergs litteraturförteckning men har inte utnyttjats. I Sverige var det sedan 1931 läroverkslärarnas riksförbund som administrerade utbytet, men 1933 avsade man sig uppdraget, vilket ju ligger i linje med brytningen. I stället tog "Det nya Tysklands vänner" över verksamheten. Från tysk sida var man angelägen om utbytet. Efter svensk oro om indoktrinering av svenska elever på besök i Tyskland övertog Skolöverstyrelsen efter regeringsbeslut 1936 utbytet och resorna pågick fram till

5. Gunnar Richardson, *Hitler-Jugend i svensk skol- och ungdomspolitik: Beredskapspedagogik och demokratifostran under andra världskriget* (Stockholm 2003).

6. Petra Garberding, *Vetenskap mellan diktatur och demokrati: Svensk och tysk folklivsforskning i skuggan av nazismen och kalla kriget* (Malmö 2015).

7. Åke Thulstrup, *Med lock och pock: Tyska försök att påverka svensk opinion 1933–1945* (Stockholm 1962) s. 154–163

1939; i bland annat Danmark hade resorna ställts in redan 1932. Samtidigt som lärartidningarna markerade avstånd mot Tyskland så fortsatte sålunda utbytet av skolbarn.

Även skolpolitiken hade behövt tecknas tydligare. I december 1939 tillträdde högerpartiets Gösta Bagge som ecklesiastikminister och han tillsatte raskt 1940 års skolutredning. Redan i direktiven, som bland annat tog upp värnövningar i skolorna, återfinns den svenska frihetshistorien. Frågorna blev mycket omstridda, bland annat vid riksdagsdebatter. Den här kontexten hade fördjupat tolkningen av Höjebergs resultat om förändringarna i lärarkårens argumentation.[8]

En annan fråga där man hade behövt bli bättre upplyst gäller innebörden av lärarorganisationernas brytning med Tyskland. Höjeberg anger att den internationella folkskollärarföreningen i augusti 1933 beslutade om uteslutning, men det framgår inte om också läroverkslärarna ställde sig bakom. Det rör sig här om Federation internationale des associations d'instituteurs. Antagligen gav Federation ut en bulletin som hade kunnat belysa hur brytningen hanterades och om utvecklingen i Tyskland fortsatt bevakades. Man blir också nyfiken på om Federation var positiv till skolutvecklingen i Sovjetunionen. Om så var fallet hade det kunnat ge en ökad förståelse för de svenska reaktionerna.

Åren 1933–1945 är ett givet val av undersökningsperiod sett till nazismens maktövertagande och undergång, men inte avseende kommunismen. I Sovjetunionen är åren före 1933 intressanta. Bara en mindre insats hade krävts för att undersöka *Svensk lärartidning*; den är tillgänglig på nätet via projekt Runeberg. År 1928 återfinns en fördömande artikel om kommunistisk pionjärverksamhet i Sverige. Kritiken mot förhållandena i Sovjetunionen är från: "där människor, som ha djärvheten att uttala en [...] mening [som går den styrande klicken emot], kastas i fängelse eller deporteras eller avrättas". Författaren förvånas över hur internationella delegationer med barn och ungdomar låtit sig imponeras.[9] Kritiken fanns sålunda också bland svenska lärare. Höjeberg visar att arbetsgivarnas *Kommunal skoltidning* gav en kritisk rapportering. Där fanns ytterligare artiklar som hade kunnat fördjupa Höjebergs analyser. 1934 rapporterade man att regimen hade övergivit de nya skolidéerna och återgått till tsartidens skolsystem.[10]

Avhandlingens språk flyter på bra. Formalia hanteras i stort klanderfritt; dock är informationen för knapp i källförteckningen när lärarorganisatio-

8. Gunnar Richardson, *Svensk skolpolitik 1940–1945* (Stockholm 1978), som är upptagen i litteraturförteckningen, men inte refereras. Per G. Andreen, *Gösta Bagge som samhällsbyggare* (Stockholm 1999).

9. *Svensk läraretidning*, 1928, nummer 43, citat s. 817.

10. *Kommunal skoltidning* 1934:5 s. 146.

nerna enbart redovisas med namn. Man får inte veta vilka serier som har undersökts och därmed har läsaren små möjligheter att bedöma om Höjeberg har undersökt ett "omfattande arkivmaterial" (s. 18). För den som vill gå till källorna hade det underlättat om arkivsigna hade angetts i noterna. Sedan länge slarvas det allmänt med referenser till arkivmaterialet. Dispositionen faller sig naturligt, men statistiken för texterna i folkskollärarnas tidningar för både nazismen och sovjetkommunismen kommer för sent i kapitel 5.[11] Jag ser inte heller poängen med ett särskilt komparationskapitel. Till stor del blir det upprepningar. Bara få helt nya aspekter lyfts in. Till delar handlar det om att Höjeberg här laborerar med hela textmassan, och inte enbart de sex år som han valt ut som undersökningsår för nazismdelen. Det väcker funderingen om vad de särskilda urvalsåren tjänar för syfte. Precis som Höjeberg själv gör kan man hitta ytterligare relevanta artiklar under övriga år.

Akribi och slutomdöme

Akribin är god. Referenserna till arkivhandlingarna och litteraturen är så gott som helt korrekta. Även hänvisningarna till tidningarna är i regel felfria, men i några fall har smärre omformuleringar gjorts i längre citat och tyvärr anger Höjeberg aldrig från vilken sida ett citat är hämtat vid artiklar över flera sidor.

För några av kontrollerna visar det sig att referensen stämmer, men att källan kan tolkas annorlunda. Höjeberg har funnit en "vanlig strategi på våren 1933" att ordagrant återge tyska förordningar och avsluta med "kommentarer är överflödiga" (s. 71). Därmed vill han visa att man ännu var avvaktande. Men i den refererade artikeln är språket skarpare; här talas om att "[å]tskilliga sitter fängslade i koncentrationsläger, andra har sökt rymma ur landet och åter andra har prisgivits åt den djupaste nöd". Redan här förekom alltså referenser till patos; man var kanske inte så avvaktande?[12] Ett annat exempel är från 1942 (s. 116). Höjeberg beskriver den deklaration som Läroverkslärarnas riksförbund antog om de norska lärarna som "så utslätad, att den närmade sig gränsen för meningslös". Men i uttalandet sägs också: "Under den världskamp [som pågår] framstår undergrävandet av århundradens rätts- och kulturbegrepp som en ännu större fara än tillintetgörandet av människoliv. [Vi hyser] varm medkänsla, för våra norska bröder, bröder som kämpar för en fri skola." Är den tonen "meningslös"? Å andra sidan hade pronazistiska *Dagsposten* lovordat uttalandet. Med tanke på att Höjeberg återger Eva Österbergs varning för att avläsa mellankrigstidens samtalskultur utifrån vår egen tids "bruskultur" (s. 170), så hade jag önskat att Höjeberg i några fall

11. Läroverkstidningen hade så få artiklar om Sovjetunionen att Höjeberg avstått från en kvantifiering.

12. *Svensk läraretidning* 7/6 1933.

hade varit öppen för en mer problematiserande läsning av källorna. Det sista exemplet gäller också läroverkslärarnas tidning och därmed blir en försiktig förmodan att Höjebergs övergripande tolkning av läroverkslärarna kommit att bestämma läsningen av alla källnedslag. Höjeberg menar att den ledare som man publicerade 12 maj 1945 ”inte [blev] en uppgörelse med nazismen, utan mer en patriotisk och skandinavisk appell” (s. 122). Men i ledaren står också: ”Vi svenska läroverkslärare har under detta världshistoriens mest fasanfulla blodsdrama [...] Med harm, vrede och djupaste deltagande [ha vi] följt händelseutvecklingen i de ockuperade nordiska grannländerna. Med förbittring och smärta ha vi tagit del av de hemsökelser och omänskliga handlingar [vilka] fyllt oss med bottenlös avsky för Edra förtryckares gemena våldsmetoder.” Den skrivningen finner jag vara starkare än enbart en begränsad appell.

Höjeberg har för sin avhandling försett sig med passande verktyg. Frågorna visar sig fruktbara, och teoretiska begrepp och analysmodellen för idéanalysen fungerar väl. I stort fungerar valet av undersökningsperiod, men undersökningsåren rörande sovjetkommunismen borde ha valts utifrån den specifika ämnesproblematiken. En bredare förståelse av forskningsläget hade kunnat utnyttjas, även för att bättre sätta in undersökningen i ett större sammanhang. Andra och större kontexter hade över huvud taget ökat förståelsen. Resultaten står stabilt på gedigna empiriska undersökningar. Höjeberg har med sin avhandling lagt en viktig pusselbit på ett område med stor relevans för förståelsen av de idéhistoriska rötterna till dagens svenska skola.